

Research Type: Research Article

Received: 15.11.2021

Accepted: 22.12.2021

SUFIS WHO CONTRIBUTED TO THE SPREAD OF SUFISM IN CENTRAL ASIA

Zhanbolat SAMBETOV¹

Prof. Dr. Kemaleddin TAŞ²

Abstract:

The peoples of Turkestan, especially the nomadic Turks, became Muslims of their own free will, thanks to Sufism. It can be said that the religious scholars who grew up in the region played an important role in the spread of Sufism in Central Asia. Sufis such as Abdullah b. Mübarek (736-797), Fudayl b. İyâz (725-803), Hakîm et-Tirmizî (-893), Hasen et-Tirmizî (d. 932), Mehdi es-Seyyari el-Mervezi (875-953 or 956), İbrâhîm Kelâbâzî (-990), Yusuf Hemedânî (-1140), Muhammed el-Meyhenî (-1049), Abdülhâliq Gucdüvânî (-1179 or 1220) made great efforts to make Sufism or Islam permanent in the region. It can be understood from the “nisbes” of the sufis, cities such as Tirmiz, Merv were at the forefront education centers in the period when Islam began to spread in the region. In addition, Khorasan and Iran stand out as the regions where Sufism and Islam spread in Central Asia.

Keywords: Central Asia, Khorasan, sufism, Turks, Yusuf Hemedânî

¹ Ph.D (Candidate)., Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Studies, Sociology of Religion, zhanbolat_kz@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6940-2858

²Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Studies, kemaleddintas@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8759-5147

Makale Türü: Araştırma Makalesi
Başvuru: 15.11.2021
Kabul: 22.12.2021

ORTA ASYA'DA SÛFİLİĞİN YAYILMASINA KATKIDA BULUNAN MUTASAVVIFLAR

Zhanbolat SAMBETOV³

Prof. Dr. Kemaleddin TAŞ⁴

Özet

Türkistan halkları, özellikle konargöçer Türkler sûfizm sayesinde kendi hür iradeleriyle Müslüman oldular. Orta Asya'da sûfizmin yayılmasında bölgede yetişen din alimlerinin önemli rol oynadığı söylenebilir. Abdullah b. Mübarek (736-797), Fudayl b. İyâz (725-803), Hakîm et-Tirmizî (ö. 893), Hasen et-Tirmizî (ö. 932), Mehdi es-Seyyari el-Mervezi (875-953-956), İbrâhîm Kelâbâzî (ö. 990), Yusuf Hemedânî (ö. 1140), Muhammed el-Meyhenî (ö. 1049), Abdülhâlik Gucdüvânî (ö. 1179 veya 1220) gibi sûfiler tasavvufun veya İslâmiyetin bölgede kalıcı olmasında büyük emek sarf ettiler. Tasavvuf erbabının nisbelerinden anlaşıldığı üzere Tirmiz, Merv gibi şehirler bölgede İslamiyetin yayılmaya başladığı devirde eğitim merkezleri olarak ön plandaydı. Ayrıca Horasan ve İran coğrafyası Orta Asya'da sûfizmin, dolayısıyla İslam'ın yayıldığı bölge olarak dikkat çekiyor.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, Horasan, sûfizm, Türkler, Yusuf Hemedânî

³ Dok. Öğr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Sosyolojisi, zhanbolat_kz@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6940-2858

⁴ Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, kemaleddintas@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8759-5147

Giriş

Bu makalede Orta Asya coğrafyasında sûfizmin yayılmasında ilk mutasavvıfların yeri ve önemi açıklanmaya çalışılacaktır. Türkistan'da İslamiyetin kalıcı olmasını söz konusu sûfilerin çalışmalarını hesaba katmadan anlatmak imkansızdır.

8-10. yüzyıl aralığında Orta Asya'daki sûfizmin tarihi konusunda pek fazla bilgiye sahip değiliz. Bölgede 11. yüzyıla kadar yerel ve küçük çapta sûfi merkezlerinin faaliyetleri söz konusudur. (Şodiyev, 1993: 83). Dolayısıyla Orta Asya'da sûfizmin yayılmasını sûfiler ve onların çalışmaları üzerinden açıklamaya çalışmak, daha mantıklıdır.

Bölgede daha sonraki yüzyılda İslam aydınlanması yaşandıysa, Güney Asya, İtil-Ural, Anadolu, Balkanlara kadarki coğrafyada İslâmiyetin yayılmasında Türkistanlıların katkısı söz konusuysa bunun zemininin oluşmasında Türkistan'a İslamiyeti yayan kimselerin, başka bir deyişle Orta Asya sûfizminin önemi büyüktür. Makalede ele almakta olduğumuz konu bu bağlamda önem arz ediyor.

Orta Asya'da faaliyet yürüten sûfilerin tarihine girmeden önce, sûfi kelimesinin taşıdığı anlam üzerinde kısaca durmakta fayda vardır. Hayrani Altıntaş (1986: 5), sûfi kelimesinin "sûf" yani yün kelimesinden gelmiş olabileceğini, sûfilerin yün elbise giydiklerini aktarır. Çünkü yünlü giymek peygamber ve sıddıkların âdeti; âbidlerin ise şîârıdır. (Affi, 1996: 37). Yün elbise giymenin kolay olmadığı, bedene rahatsızlık verdiği, ıslanınca ve kirlenince koktuğu şimdilerde çok fazla bilinmiyor. Belirtmelidir ki, sûfi kelimesi daha sonraki tarihlerde (Hicrî 2. yüzyılda) ortaya çıkmıştır. (Güngör, 2004: 54).

Sûfi kelimesine kısaca açıklık getirdikten sonra sûfililiğin ortaya çıkış tarihine de kısaca değinmekte fayda var. Mustafa Kara (Ts.: 8), sûfililiğin köklerinin Hz. Muhammed devrine kadar dayandığına dikkat çekmiş, bununla birlikte tasavvufun ayrı bir ilim ve yaşam tarzı şeklini almasının sonraki asırlarda meydana geldiğini ve bunda sûfilerin önemli rol oynadığını belirtmiştir.

Ünlü tarihçilerden Vladimir Barthold (1918: 59-60) ise sûfizmin ilham kaynaklarından birinin Hz. Hızır olduğunu belirtir. Gerçekten de sûfililik tarihinde Hz. Hızır'ın büyük rol oynadığı bize kadar ulaşan bilgi ve belgelerden anlaşılıyor.

Sûfililiğin tarih sahnesine çıkışında zûhd anlayışının önemi büyüktür. Zûhd hareketi Emevî devri boyunca sürmüştür. Abbâsî devrinde bu alanda eski mistik kültürlerle temasın

sağlanmasından sonra iki yüz yıl zarfında bir sentez meydana geldi. Bu sentezin bünyesinde *Kur'an*'dan ayetler de, sahabelerin yeniden yorumlanan hayatları da vardı. Asr-ı Saadet devrine dayandırılarak meşrûiyeti oluşturulan bu sentez yavaştan bir akıma dönüştü. (Ocak, 2013: 172-174). Sûfizm gelişirken, bazı konularda İslâm kurallarına aykırılığa kaçan durumlar da sıklıkla yaşanmıştır. İl'şat Nasırov (2009: 197-198), bunu zûhd (çilecilik) hareketine bağlıyor.

Tacikistanlı bilim adamı, sûfizm üzerine uzman Karamatullo Olimov (1993: 29), bilim dünyasında sûfliğin ortaya çıkışıyla ilgili beş ayrı görüşün olduğunu belirtiyor. Birinci görüşe göre, sûflik *Kur'an* ve şeriattan çıkmıştır. İkinci görüşe göre, tasavvufun temelinde eski Hind öğretisi, Budizm yatıyor. Üçüncü gruba göre, sûfliğin temelinde Hristiyanlık, Neoplatonizm vardır. Dördüncü görüşe göre, bunun temelinde Zerdüştlük, Mani öğretisi mevcuttur. Beşinci grup ise bütün sayılanların tasavvufun temelini oluşturduğunu düşünüyorlar. Bu sınıflandırmanın öncelikli olarak Batı'da şekillendirildiği belirtilmelidir.

Ahmet Yaşar Ocak (2013: 174-175)'ın tespitine göre, gerçek anlamda ilk mutasavvıflar diyebileceğimiz, tasavvuf akımının ilk temsilcileri 9. yüzyılda ortaya çıktılar. Mâ'rûf-i Kerhi (ö. 815), Zünnün-i Mısri (ö. 860), Seriyi-i Sakati (ö. 865), Beyazıt Bistami (ö. 874), Cüneyt Bağdadi (ö. 910), Hallâc Mansur (ö. 922) ve başkalar ilk mutasavvıflardır. Altıntaş (1986: 4) ise, sûfi namıyla ilk adlandırılan kişinin⁵ Ebû Hâşim al-Kûfi (ö.767) olduğunu belirtir. 9. yüzyıl İslâm'ın ana mezheplerinin belirginleştiği dönem olarak da önem arz ediyor.

Hicrî 3-5. asırlarda yaşayan sûfilere “ilk Sûfiler” deniliyor. İlk Sûfileri tasarruf tarihinin klasikleri diyen Süleyman Uludağ (1977: 20-21) şöyle demektedir: “Tasavvuf hamurunu yoğuran, yeni bir şekle sokan, prensiplerini ortaya koyan, müstakil bir branş haline getiren ve bu konuda ilk defa eserler yazan bunlar olmuştur.” Sûfliğin ayrı bir İslâmî bilim dalı, milyonlarca insanın tebliği ettiği değer olmasında bu ilk mutasavvıfların emeği paha biçilmezdir.

Tasavvuf 9. yüzyılda sûfilerin yaptığı sohbetler ve yazdıkları eserlerde kendini göstermiştir.⁶ Örneğin, Abdullah b. Mübarek'in *Kitabü'z Zûhd* bu dönemde kaleme alınmıştır. (Kara, Ts.: 20). Muhâsibî Basrî'nin (781-857) de *er-Riâye li-Hukukillah* adlı eseri sistematik sûfi düşüncenin yazılı ilk belgesidir. (Filiz, 2010: 11). Altıntaş (1986: 67) da, onun söz konusu eserinin tasavvuf düşüncesindeki kıymetine dikkat çekmiştir.

⁵ Hicri 3-5. asırlarda yaşayan ve literatürde ilk sûfiler olarak bilinen kimselerin isimleri hakkında ayrıca bkz: (Uludağ, 1977: 20-22).

⁶ Tasavvuf eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz: (Cebecioğlu, 2010).

9. yüzyılda Cüneydiye, Harraziye gibi ilk tasavvuf mektepleri ortaya çıkmıştır. (Kara, Ts.: 20). Yeme, uyuma ve konuşmanın az olması, inzivâya çekilde, abdestsiz gezmeme, kalbi mâsivâ ile meşgul etmeme, sürekli zikretme ve kalbi şeyhe adama bunların ana prensipleriydi. (Uludağ, 1993: 125).

Tasavvufun anlaşılabilir olmasında Ebû Nasır Serrâc, Kelâbâzî, Kuşeyrî, Hucvirî, Sülemî, Herevî gibi alimlerin emeği büyüktür. Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî tasavvufun İslâm dünyasında yaygın hale gelmesinde önemli rol oynamıştır. O, sûfilik konusunda soru işaretlerinin giderilmesini sağlamıştır. (Kara, Ts.: 21). Güngör (2004: 66), Gazzâlî'nin bu konudaki emeğini, Sünni Müslümanlık ile sûfi hareketi arasındaki bağlantının korunması, sûfliğin İslâm dışı bir istikamete kaymasını önleme şeklinde açıklıyor. Gazzâlî, Sünni Müslümanlık ile sûfi hareketinin bir olduğunu ortaya koymuştur.

Erol Güngör'ün (2004: 157) tespitine göre, tasavvuf 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygın ve sistemli bir hareket halini almış, 14. yüzyıl ortasına kadar hem eliti hem kitleleri yakından ilgilendiren bir düşünce ve hayat nizâmı halinde devam etmiş, 15. yüzyıldan itibaren kurulu düzenin bir parçası olmuştur. İl'şat Nasırov (2009: 464), dünyevi şeyleri inkâr eden zûhd harekâtından sonra sûfîzmin 9-10. yüzyıldan başlamak üzere önce "sarhoşluk", daha sonra "ayıklık" devirleri geçirerek oluşup kurumsallaştığını, nihayetinde de sûfi felsefesinin ortaya çıktığını belirtmektedir. Mustafa Kara'nın (1995: 177, 179) tespitine göre ise, 12. yüzyıl, tasavvufî konuların enine-boyuna tartışıldığı, hak mı batıl mı, sünnî mi gayr-i sünnî mi sorularına ısrarlı bir şekilde cevap arandığı bir yüzyıldır. 13. yüzyılda ise tasavvufun oluşma safhası tamamlanmış, kurumlaşma dönemine girilmiş, bir sonraki merhale olan yaygınlaşmaya sıra gelmiştir.

Mutasavvıflar lüks ve şatafatın yanında, din meselelerini sadece akılcılıkla açıklamaya çalışanlara da karşı idiler. (Kara, Ts.: 8). Mutavavvıflar birbirlerinden çok farklı olduğundan, zamanla çeşitli ekoller ortaya çıktı. (Afifi, 1996: 74).

Özetleyecek olursak, sûfliğin tarih sahnesine çıkışı 9. yüzyılda meydana gelmiştir. Onun meydana gelmesinde çeşitli iç ve dış nedenler önemli rol oynamıştır. Sûfilik İslâm dünyasının geniş coğrafyasında yayıldığından yerine göre farklılık arz etmiştir. Konu üzerine yapılan çalışmalar, İslâm bilimleri arasındaki çizgilerin belirginleşmesi sûfliğin müstakil bir kol olarak gelişmesine zemin hazırlamıştır. Öte yandan, sûfilerin toplumun sosyo-ekonomik, psikolojik ve sınıfsal durumuna bakış açıları da belirginleşmeye başlamıştır.

ORTA ASYALI İLK SÛFİLER

Abdullah b. Mübarek (736-797)

Prof. Dr. Necdet Tosun (2012: 493-494), erken dönem Orta Asya sûfileri konusunda Merv'de dünyaya gelen Abdullah b. Mübarek (736-797)'in hadisçi, zâhid ve mutasavvuf olduğunu, doğduğu şehirde iki tekke açtığı ve bunlar vasıtasıyla ahaliyi irşâd ettiğini bildirir. Raşit Küçük (1988: 123) Abdullah b. Mübarek'in *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâ'ik* adlı eserinde zühdün, dünya ile ilişkiyi kesmek değil, dünyaya ait şeylere bağlanmamak olduğunu yazdığına dikkat çekmiştir.

Fudayl b. İyâz (725-803)

Vladimir Barthold (1927: 58), o devirde yaşayan Türkistanlı sûfiler arasında Fudayl b. İyâz (725-803) ismini zikretmekte ve onun eskiden Merv çevresinde eşkıyalık ettiğinden bahsetmektedir. İyâz'ın tasavvuf anlayışında ilâhî inâyet ve ihsan kavramları ön plandadır. Ona göre, hakîmler âlimlerden üstün derecededir ve peygamberlerin kalıçlarıdır. (Türer, 1996: 208-209). Bu devirde bölgede bulunan sûfilerin hareketli yaşam tarzı benimsedikleri, çeşitli yerlere geçerek halkı İslâm'a davet ettikleri biliniyor. (Şodiyev, 1993: 88).

Hakîm et-Tirmizî (ö. 893)

Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Fazl el-Verrâk el-Hakîm et-Tirmizî (ö. 893) Tirmizli ilk tasavvuf müelliflerdendir. Daha çok Belh'te ikamet etmiş olan Verrâk Tirmiz'de vefat etmiştir. Tirmizî Ahmed b. Hadraveyh, Ebû Ali el-Cûzcânî ve Ebû Saîd el-Harrâz ile görüşmüştür. *es-Sevâdü'l-a'zam*'ın müellifi Hakîm es-Semerkindî⁷ onun öğrencisidir. Verrâk'ın fikirlerinin şekillenmesinde Hakîm et-Tirmizî'nin önemli etkisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Verrâk'ın *Risâle fi'l-hikme ve't-tasavvuf* adlı eseri mevcuttur. Eski kaynaklarda zikredilmeyen *Kitâbü'l-Âlim ve'l-müte'allim* de ona nisbet edilmektedir. (Çift, 2013: 58-59).

Hasen et-Tirmizî (ö. 932)

Bir başka büyük mutasavvıf Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hasen et-Tirmizî (ö. 932)⁸ muhtemelen 9. yüzyılın başlarında doğdu. Gençken Ahmed b. Hadraveyh, Yahyâ b. Muâz er-Râzî ve Ebû Türâb en-Nahşebî gibi büyük mutasavvıfların sohbetlerini dinleme

⁷ Ebû Kasım b. İshak b. Muhammed Hakim Semerkandî hakkında ayrıca bkz: (Can, 1997: 193-194).

⁸ Barthold, Tirmizî'nin ölüm tarihini 869 olarak vermiştir. (1927, s. 57). Tirmizî ve onun eserleri hakkında ayrıca bkz: (Çift, 2010, s. 23-53).

imkânı buldu. (Bereke, 1997: 197). Ahmet Hızır olarak da bilinen Tirmizî şimdilerde olmayan Hakîmi tarikatının kurucusudur. Muhammed b. Ali et-Tirmizî Hz. Hızır'ı kendisinin hocası olarak bilir, kendi yazdıkları eserlerini Amu Derya'ya atarak onların Hz. Hızır'a ulaşmasını istemiş. (Bartold, 1918: 60; Bartold, 1927: 57). Tirmizî, ikinci tabaka sûfilerdendir ve kaynaklarda onun şeyhleri hakkında bilgi bulunmuyor. Onun kendinden sonraki sûfiler üzerinde uzun soluklu etkisi söz konusudur. Tirmizî'nin takipçileri Hakîmiye olarak biliniyor. (Uyar, 2018: 212-213).

Mehdi es-Seyyari el-Mervezi (875-953-956)

Sûfizm tarihçisi Cullabî (11. yüzyıl) 12 sûfi tarikatının isimlerini yazarken, bunlardan Orta Asya kökenli olan Seyyari tarikatına dikkat çekmiştir. Ebû'l-Abbâs Kasım b. Mehdi es-Seyyari el-Mervezi, Reşat Öngören'e (2009: 39) göre 875 veya 876 yılında Merv şehrinde doğmuştur. Ebû Abbas Seyyari'nin (ö. 953-956) Merv yakınlarındaki Nesa şehrinde iki cemaati vardı. Cullabî, Seyyari öğretilerinin ilk şeklini korumayı başardığına dikkat çekmiştir. (Bartold, 1927: 58). Seyyari'nin hocası aslen Ferganeli olan Ebû Bekir Vasiti'dir. Seyyari cem ve tefrika anlayışına dayalı kendi tasavvuf cereyanını ortaya çıkarmıştır.⁹ Seyyari'nin ölümünden sonra türbesinin ziyaret edilen mekana dönüştüğünden yola çıkarak onun hayattayken önemli bir sûfi olduğunu söyleyebiliriz. (Şodiyev, 1993: 85).

Orta Asya sûfizmi Horasan'dan özellikle de Nişapur'daki mutasavvıflardan etkilenmiştir. Horasan sûfileri 10. yüzyıldan itibaren sûfizmin içini dolduracak eserler yazmaya başlamışlardır. Abdurrahman Sullami, Abdülkerim Kuşeyrî, Ebûseyit Ebûlhayır, Abbadi, daha sonraları Attar, Abdurahman Cami gibi sûfiler kendi eserlerini bıraktılar. (Olimov, 1993: 68-69). Orta Asya sûfizmi bunların eserlerinden beslendi. İranlı bilim adamı Sanan Mehdi'nin (2007: 152) belirttiği gibi, "Bu öğretinin (Horasan sûfizmi) mistik yapısı, geçmişi Aristoteles ve Gnostisizm'e dayanan yeni bir düşünce türünün geniş ve sağlam bir biçimidir; *Kur'an*'da verilen içsel ve gizli mesajların açığa çıkarılmasını bu mantıksal form mümkün kılmıştır."

İbrâhîm Kelâbâzî (ö. 990)

Horasan'dan etkilenen Orta Asya sûfizmin aynı yüzyılda kendisi de eserler vermeye başlamıştır. Buharalı İbrahim Kelâbâzî 10. yüzyılda *et-Ta'arruf* adlı sûfizm üzerine kendi eserini yazıp bırakmıştır. Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî el-Kelâbâzî (ö. 990) sûfi, fıkıh ve hadisçidir. Nisbesi Gulâbâdî idi. *et-Ta'arruf li-*

⁹ Seyyari tarikatı hakkında ayrıca bkz: (Öngören, 2009: 39-40).

mezhebi ehli't-tasavvuf, konuyla ilgili erken devirde yazılmış çalışmalardan biridir. (Uludağ, 2002: 192). Arapça olarak yazılan *Et-Târruf* eserini Kelâbâzî'nin Mustamalli adlı öğrencisi Farsça-Darice olarak 4 cilt hacminde yorumlayarak bölge halkına eserin anlaşılır olmasını sağlamıştır. (Olimov, 1993: 53-54).

O devirde sûfizm üzerine kaleme alınan *et-Ta'arruf*, *Risale*, *Sufiname*, *Keyf-el-Mahcub* gibi eserler, sûfizmi yalancı sûfilerden ve onların öğretilerinden korumak için yazılmıştır. (Olimov, 1993: 54).

Ünlü tarihçi Fuat Köprülü (1976: 18), Horasan'dan Türkistan içlerine sûfizmin yayılmasında, Türkistanlı Türklerin Horasan'a gidip tasavvufu öğrenmesinin etkili olduğunu, Ebû Sa'id Ebû'l-Hayr'ın saygıda kusur etmediği Muhammed Ma'suk Tûsî ve Emir 'Ali 'Abu'nun Türk olduklarını yazar. Türk sûfilerin mevcudiyetine dikkat çeken Köprülü (1976: 18), bunlar sayesinde Türklerde sûfiliğin yavaştan kuvvetlendiğini, Semerkand, Buhara gibi ünlü İslâm merkezlerinden içeriye yayıldığını, kendini dine atamış dervişler vasıtasıyla göçebe Türkler arasına yeni akidelerin götürüldüğünü vurgulamıştır.

Orta Asya'nın ilk Müslüman devleti olan Karahanlılar Hanedanlığı'nda da tasavvuf önemli bir konumdaydı. "Samânî Ebû Nasr vasıtasıyla Müslüman olması nedeni ile, Türk Hakanlığı hakan ailesi manevî olarak Mutasavvıf Sâmanî ailesine bağlılığını sonuna kadar devam ettirmiştir. Bu durum, ülkenin tamamında tasavvufun alabildiğine gelişmesine zemin hazırlamıştır." (Hunhan, 2012: 1621).

Yusuf Hemedânî (ö. 1140)

Bölge sûfizminin ikinci dönemi olarak sayılabilecek 11-12. yüzyılda sûfilik şehrin fakir kesimi ve zanaatkarları arasında Yusuf Hemedânî'nin (ö. 1140) öğretileri sayesinde yayılmıştır. (Şodiyev, 1993: 88). Yusuf Hemedânî Orta Asya'nın İslâmlaşmasında önemli rol oynamıştır. Yusuf Hemedânî hayattayken kendi mürit veya halifelerini yetiştirmiştir. Asrı sadetin dört halifesi gibi Hemedânî'nin de dört halifesi Türkistan insanının gönlünü fethetmiştir. Türkistanlı bu dervişler şunlardır: 1. Abdullah Berkî 2. Hasan Andakî 3. Abdülhâlik Gocdûvânî ve 4. Ahmed Yesevî. (Kara, 2001: 10-11). Sanan Mehdi (2007: 153) Hemedânî'nin dört halifesini sayarken Kara'dan farklı olarak Hasan Andakî yerine Ebû Muhammed Buhari'yi zikrediyor. Hemedânî'nin müridlerinden 700 tanesinin veli makamına ulaştığı rivayet edilir. (Şodiyev, 1993: 90). Bölgedeki Türklerin İslâm'ı kabulü konusunda Hemedânî'nin emeği büyüktür. Süleyman Bakirgani, Seyit Ata, Necmeddin Kübra, Şeyh Antaur gibi sûfiler Hemedânî'nin Türkler arasında dini yayan talebeleridir. (Şodiyev, 1993: 90).

Muhammed el-Meyhenî (ö. 1049)

Bölgede sûfilîğin yaygınlaşmasına emeği bulunan bir başka âlim, Ebû Saîd Fazlullâh b. Ebi'l-Hayr Ahmed b. Muhammed el-Meyhenî (ö. 1049)'dir. Aslen Horasanlı olan Meyhenî, tekke yol yordamını düzenlemiştir. Meyhenî, 967 yılının 7 Aralık tarihinde Serahs ile Ebîverd arasındaki Havran bölgesinde Meyhene (Mehne) kasabasında doğdu. Farsça eserler kaleme almıştır. Sûfilik tarihinde yedi sultandan biri olarak bilinir. Ebû Saîd gençlerle semâ yapmak, *Kur'an* ve hadis yerine şiir ve ilâhi okumakla suçlanmıştır. (Yazıcı, 1994: 220-221).

Orta Asya sûfizminin üçüncü dönemi 13. yüzyılda başlamıştır ve bu dönemin özelliği olarak bölgede Yesevî, Kübravî, Nakşibandî gibi tarikatlar ortaya çıkmaya ve şehir dışına çıkarak yarı göçebe ve göçebe halk arasında da yaygınlaşmıştır. (Şodiyev, 1993: 88-89). Bu yayılma halk tabanı ile sınırlı kalmamıştır. İlerleyen dönemde yönetici kesim de buna rağbet göstermiştir. Karahanlılar, Selçuklular gibi devletin yöneticileri sadık Müslüman olmuş, şeyhler ve sûfilere büyük saygı göstermişlerdir. (Baş, 2017: 163). Bu konuda örnek vermek gerekirse, “Batı Türk hakanlığı hakanı Arslan Han Muhammed b. Süleymân (1102-1130), Sâmanî Nemedpûş lakaplı mutasavvıf Şeyh Hasan b. Yûsuf el-Buhârî'ye manen bağlı olup, ona “baba” diye hitap ederdi.” (Huncan, 2012: 1621).

Abdülhâlik Gucdüvânî (ö. 1179 veya 1220)

Bu dönemin önemli simalarından biri olarak Abdülhâlik Gucdüvânî (ö. 1179 veya 1220) gösterilebilir. Gucdüvânî, Türkistan tasavvufunun gelişmesinde önemli rolü bulunan Hâcegân silsilesinin kurucusudur. Buhara'nın Gucdüvân veya Gicdüvân köyünde dünyaya geldi. (Algar, 1996: 169; Tosun, 2012: 503). Gucdüvânî'nin hocaları arasında Hz. Hızır, ünlü Yûsuf el-Hemedânî vardır. Gucdüvânî Hemedânî Buhara'dan ayrıldıktan sonra köyüne döndü. Burada inzivaya çekildi. İnzivâ müddeti boyunca gösterdiği bazı kerametler sayesinde uzak yerlerde de meşhur oldu. (Algar, 1996: 170). Hâcegân tarikatı Buhara bölgesinde yüksek sesle icra edilen zikri bidat sayan ulemaya muhalif olmamak için sessiz zikre yönelmiş ve bunu tarikatın esası yapmıştır. (Tosun, 2012: 504).

Sonuç

Özetleyecek olursak, Orta Asya'da sûfizmin gelişmesi ana hatlarıyla 3 döneme ayrılabilir. 9-10. yüzyılı kapsayan ilk dönemde bölgede sûfiler görülmeye, onların hücre, hanakeleri ortaya çıkmaya, sûfizm üzerine eserler neşredilmeye başlamıştır, 11-12. yüzyılı kapsayan ikinci dönemde sûfizm daha çok yerleşik ahali arasında yayılmıştır. Horasan sûfizminin ve Hemedânî okulunun bölgeye etkisi bu dönemde açıkça görülüyor. 13. yüzyıldan

itibaren sūfizmin bölgede gelişme dönemi, tarikatların faaliyetlerini yürüttüğü dönem başlamıştır. Orta Asya'da sūfizmin yayılmasında sırasıyla bölgedeki Merv, Tirmiz, Buhara şehirlerinin önemli rol oynadığı söylenebilir.

Abdullah b. Mübarek (736-797), Fudayl b. İyâz (725-803), Hakîm et-Tirmizî (ö. 893), Hasen et-Tirmizî (ö. 932), Mehdi es-Seyyari el-Mervezi (875-953-956), İbrâhîm Kelâbâzî (ö. 990), Yusuf Hemedânî (ö. 1140), Muhammed el-Meyhenî (ö. 1049), Abdülhâlik Gucdüvânî (ö. 1179 veya 1220) gibi sūfiler tasarrufun veya İslâmiyetin bölgede kalıcı olmasında büyük emek sarf ettiler. Hoca Ahmet Yesevî ise bunların en etkini olup, onun sūfiliği yayma faaliyetleri ayrı bir çalışmanın konusudur.

Kaynakça

- Affî, Ebû'l-Alâ (1996). *Tasavvuf: İslâm'da Manevi Devrim*, Çev. H. İbrahim Kaçar, Murat Sülün, İstanbul.
- Algar, H. (1996). Gucdüvânî, Abdülhâlik. *İslâm Ansiklopedisi*, 14, 169-171.
- Altıntaş, H. (1985). *Tasavvuf Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Bartold, V.V. (1918). *İslam'*, Petrograd: Ogni.
- Bartold, V. V. (1927). *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana*, Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Bereke, A. A. (1997). Hakîm et-Tirmizî. *İslâm Ansiklopedisi*, 15, 196-199.
- Can, M. (1997). Hakîm es-Semerkindî. *İslâm Ansiklopedisi*, 15, 193-194.
- Cebecioğlu, E. (2010). *Tasavvuf Klasikleri*, Ankara: Erkam Matbaacılık.
- Çift, S. (2013). Verrâk, Ebû Bekir. *İslâm Ansiklopedisi*, 43, 58-59.
- Filiz, S. (2010). Er-Riâye li-Hukûkillah. Haris b. Esed el-Muhasibî. *Tasavvuf Klasikleri*, Ankara: Erkam Matbaacılık. 7-22.
- Güngör, E. (2004). *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, 8. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Hunkan, Ö. S. (2012). X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler ve İslam (Numizmatik Veriler ve İslam Kaynaklarına Göre). 38. *İCANAS*, 10-15 Eylül 2007, Ankara: ADTYK Yayınları. 1615-1630.

- Kara, M. (2001). Tasavvuf Kültürünün Türkistan Macerasına Genel Bakış. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 10 (1), 9-32.
- Kara, M. (Ts.). *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Cep Üniversitesi, İletişim Yayınları.
- Köprülü, F. (1976). *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, 3. Baskı, Ankara: TTK Basımevi.
- Küçük, R. (1988). Abdullah b. Mübârek. *İslâm Ansiklopedisi*, 1, 122-124.
- Mehti, S. (2007). Put' Yasavi i Ego Rol' v Razvitii İslama v Tsentral'noy Azii. *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 23, 150-159.
- Nasırov, İ. (2009). *Osnovaniya İslamskogo Mistitsizma (Genezis i Evolyutsiya)*, Moskova: Yazıki Slavyanskikh Kul'tur.
- Ocak, A. Y. (2013). *Türkler, Türkiye ve İslam. Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, 13. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Olimov, K. (1993). *Horasanskiy Sufizm (Opit İstoriko-Filosofskogo Analiza)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Tacikistan İlimler Akademisi, Duşanbe.
- Öngören, R. (2009). Seyyârî. *İslâm Ansiklopedisi*, 37, 39-40.
- Şodiyev, R. (1993). *Sufizm v Duhovnoy Jizni Narodov Sredney Azii (IX-XIII vv.)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). A. Navoi Semerkand Devlet Üniversitesi, Samarkand.
- Tosun, N. (2012). Orta Asya'da Tasavvuf. *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, 1, Editör: Muhammet Savaş Kafkasyalı, Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları. 491-550.
- Türer, O. (1996). Fudayl b. İyâz. *İslâm Ansiklopedisi*, 13, 208-209.
- Uludağ, S. (2002). Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim. *İslâm Ansiklopedisi*, 25, 192-193.
- Uludağ, S. (1977). Tasavvuf ve Eser Hakkında. *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 1. Baskı, İstanbul: Dergâh Yay., Dergâh Yayınları. 7-30.
- Uyar, M. (2018). Hakîm et-Tirmizî'nin 'Risâletü Keyfiyyeti's-Sülûk ilâ Rabbi'l-Âlemîn' Adlı Eserinde Bireysel Bir Çaba Olarak Uzlet, Halvet ve Keşf Süreci. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, 209-242.
- Yazıcı, T. (1994). Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr. *İslâm Ansiklopedisi*, 10, 220-222.